

Яценко Олександр Миколайович

кандидат економічних наук, докторант
кафедри міжнародної торгівлі і маркетингу,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
старший фінансовий бізнес-партнер з насіння в Україні,
ТОВ «Сингента»
ORCID: 0000-0002-0388-728X

ЕВОЛЮЦІЯ РОЛІ МІЖНАРОДНОГО АГРОТРЕЙДИНГУ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Iatsenko Oleksandr

Ph.D. in Economics, doctoral student
of the International Trade and Marketing Department,
Seeds Senior Finance Business Partner Ukraine at Syngenta LLC,
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0388-728X

THE EVOLUTION OF THE ROLE OF INTERNATIONAL AGRITRADING IN FOSTERING NATIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT

Анотація. Стаття присвячена розвитку теоретичних засад дослідження відносин у системі «цілі комерційної діяльності агротрейдерів — цілі суспільного розвитку» та апробації інструментарію оцінювання впливу державної торговельної політики як на умови діяльності українських агротрейдерів, так і на суспільну ефективність їх функціонування. Проведено аналіз еволюції глобального агротрейдингу, виділено його основні етапи та визначено внесок, притаманний для кожного етапу, у розвиток національної економічної системи. Для оцінки діяльності українських агротрейдерів здійснено порівняння «еталонної», теоретичної моделі участі агротрейдингу у формуванні економічних передумов розвитку національної економіки з фактичними характеристиками експортної діяльності українських експортерів аграрної продукції та моделями організації трейдерського бізнесу на внутрішніх продовольчих ринках України. У статті пропонуються шляхи подолання обмеженості підходу, що вбачає головний механізм впливу структурних зрушень в експорті в зміні частки доданої вартості в ціні кінцевої (експортованої) продукції на агреговану економічну ефективність і темпи зростання ВВП. Враховано як макроекономічні аспекти впливу зрушень в галузевій структурі експорту на економічну ефективність і добробут, так і мікроекономічні моделі розвитку. Стосовно перших (макроекономічних) автор застосує підходи, задані двосекторною моделлю А. Льюїса, з поправкою на те, що продукція сільського господарства (базового сектору) є такою, що торгується, а сам сектор є неоднорідним щодо накопичення знань і людського капіталу; аналогічну, але більш гнучку щодо міжнародної мобільності продукції базового сектору модель Мацуяма; а також модель «голландської хвороби», що розкриває вплив розширення сировинної частки експорту на умови торгівлі для виробників експортованої технологічної продукції. Сто-

совно другої групи методів (мікроекономічні моделі розвитку) основоположними були закон Енгеля; принцип нижчої за одиницю доходної еластичності попиту на продукти харчування; емпірично підтверджений принцип скорочення цінової та доходної еластичності попиту на продукти харчування в міру зростання реальної купівельної спроможності споживача, а також мікроекономічні моделі попиту на ресурси кваліфікованої праці й схильності бізнесу інвестувати в накопичення людського капіталу. За результатами обґрунтовано доцільність оцінювання внеску агротрейдингу в пришвидшення розвитку національної економіки, у першу чергу, за мірою сприятливості умов (технічних, організаційних, інституціональних) для досягнення алокаційної ефективності в міжгалузевій взаємодії аграрного і промислового секторів та переходу й адаптації їх до постіндустріального типу економіки. Така ефективність, у свою чергу, тим вища, чим більшою мірою додаткові доходи й заощадження аграрного сектору стають основою для інвестування в більш технологічні галузі та сприяють позитивним структурним зрушенням в економіці. І саме розрив між наявним ресурсним потенціалом і фінансовою спроможністю українських виробників сільськогосподарської продукції є ознакою наявності недоліків та, відповідно, вагомих резервів для підвищення суспільної ефективності й внеску агротрейдингу у наближення української економіки до траєкторії сталого розвитку.

Ключові слова: агротрейдинг; аграрний експорт; міжнародна торгівля; сировинна спеціалізація; структурні зрушення; алокаційна ефективність; суспільна ефективність; економічний розвиток; людський капітал; додана вартість; сталий розвиток.

Abstract. The article is devoted to the development of the theoretical foundations for studying relationships within the system “objectives of agritraders’ commercial activity — objectives of societal development” and to the testing of tools for assessing the impact of state trade policy both on the operating conditions of Ukrainian agritraders and on the social efficiency of their functioning. An analysis of the evolution of global agricultural trading is conducted, its main stages are identified, and the contribution of each stage to the development of the national economic system is determined. To assess the activities of Ukrainian agritraders, a comparison is made between an “ideal”, theoretical model of agritrading participation in the formation of economic preconditions for national economic development and the actual characteristics of export activities of Ukrainian agricultural exporters, as well as the models of trader business organization in Ukraine’s domestic food markets. The article proposes ways to overcome the limitations of the approach that views the principal mechanism through which structural changes in exports affect aggregate economic efficiency and GDP growth rates as a change in the share of value added in the price of the final (exported) product. We take into account both the macroeconomic aspects of the impact of shifts in the sectoral structure of exports on economic efficiency and welfare, and microeconomic models of development. Regarding the former (macroeconomic aspects), the author applies approaches derived from A. Lewis’s dual-sector model, adjusted for the fact that agricultural output (the basic sector) is tradable and that the sector itself is heterogeneous with respect to knowledge accumulation and human capital formation; Matsuyama’s analogous but more flexible model regarding the international mobility of basic-sector products; and the Dutch disease model, which reveals the impact of an increasing share of commodity exports on the terms of trade faced by producers of exported technologically sophisticated products. With regard to the second group of methods (microeconomic models of development), we rely on Engel’s law; the principle of income elasticity of demand for food products being less than unity; the empirically confirmed principle that both price and income elasticity of demand for food products decline as consumers’ real purchasing power increases; as well as microeconomic models of demand for skilled labor resources and business propensity to invest in human capital accumulation. The results substantiate the expediency of assessing the contribution of agritrading to accelerating national economic development, primarily by the extent to which technical, organizational, and institutional conditions facilitate the achievement of allocative efficiency in intersectoral interaction

between the agricultural and industrial sectors and in their transition to and adaptation to a post-industrial economy. Such efficiency, in turn, increases to the extent that the additional income and savings generated by the agricultural sector become a basis for investment in more technologically advanced industries and contribute to positive structural transformations in the economy. It is precisely the gap between the existing resource potential and the financial capacity of Ukrainian agricultural producers that indicates shortcomings and, accordingly, substantial reserves for improving social efficiency and enhancing agritrading's contribution to bringing the Ukrainian economy closer to a sustainable development trajectory.

Keywords: agritrading; agricultural exports; international trade, commodity specialization; structural change; allocative efficiency; social efficiency; economic development; human capital; value added; sustainable development.

Постановка проблеми. Запит на розвиток теоретичного підґрунтя й аналітичного інструментарію дослідження міжнародного агротрейдингу формують як глобальні тенденції розвитку світової економіки, так і регіональні та локальні, специфічні для України, військово-політичні, економічні й технологічні чинники. Перша глобальна тенденція — посилення протягом останніх років ХХ ст. і першої чверті ХХІ ст. впливу торговельної інфраструктури на генерування й розподіл витрат і вигод від функціонування світової продовольчої системи, або світової економіки продовольства (world food economy) — термін, що встановлено використовується в англomовній літературі [1]. Розподіл доданої вартості між учасниками глобальних ланцюгів поставок продовольства дедалі більше визначається доступом до транспортної та торговельної інфраструктури, торговельних площадок, платформ, прогресивних джерел фінансування та інноваційних фінансових продуктів, здатністю оперувати масивами інформації, що характеризують глобальні зрізи виробництва і споживання, а також використовувати провідні процедури обробки даних. Всі перелічені фактори заміщають високу наділеність ресурсами (багатство природних ресурсів вже традиційно, з другої половини ХХ ст. тлумачиться, скоріше, як виклик для розвитку, ніж джерело конкурентних переваг [2–4]) в боротьбі за вигідніше позиціонування в глобальних ланцюгах створення вартості та зумовлюють зміщення ринкової сили та впливу на прийняття рішень в компаніях, що контролюють логістику, транспортну інфраструктуру та безпосередньо оперують на глобальних товарних ринках [5–7].

Друга глобальна тенденція — поширення політики, що тлумачить продовольство меншою мірою як товар, а більшою — як стратегічне суспільне (квазісуспільне) благо, що веде до посилення позаекономічних, тобто політично, соціально, етично обґрунтованих критеріїв прийняття рішень щодо організації ланцюгів поставок, від ресурсної бази до споживачів. Така політика витісняє (ослабляє) підпорядковані принципам комерційної ефективності стихійні механізми ринкової організації взаємодії виробників і споживачів, вагомо доповнюючи їх впливом державного регулювання, що передбачає свідоме погодження на втрати ефективності, заради прогнозованості та зниження волатильності поставок і гарантування дотримання певних стандартів доступності харчування для населення [7]. Обидва ці процеси, хоча широко висвітлюються в літературі [5–7], проте формують цілу низку «розривів» між вихідними положеннями, гіпотезами теоретичних моделей і концепцій пояснення ролі міжнародного агротрей-

дингу і співвідношенням сил, що реально формують сучасні глобальні ланцюги постачання продовольства, визначають місце окремих країн і регіонів у системі поділу праці та характер розподілу витрат і вигод від функціонування світової економіки продовольства.

До специфічних факторів, що зумовлюють потребу в удосконаленні теоретичної бази державного регулювання розвитку аготрейдингу в Україні, ми відносимо, звісно, тривалу й руйнівну війну, що динамічно змінює структуру української економіки та формує нові вимоги й виклики до економічної, технологічної й соціальної ефективності логістики аграрного експорту та, відповідно, до інституціональних факторів такої ефективності. Адже зростання ролі і вагомості аграрного експорту (надалі ми докладніше розглянемо підходи до трактування зростання частки аграрної продукції в товарному експорті України) поєднуються з новими ризиками і можливостями для експортерів, що містить вагомий потенціал змін в цілій низці галузей, долучених до функціонування аграрного сектору України — зокрема і для аготрейдерів — як спеціалізованих так і вертикально інтегрованих компаній, що поєднують виробництво і оптову торгівлю сільськогосподарською продукцією. При цьому інструментарій аналітичного оцінювання, прогнозування, навіть пояснення *ex post* того перерозподілу витрат і вигод, який фактично відбувається в екосистемі галузей аграрного сектору, того потенціалу оновлення балансу комерційних і суспільних, секторальних і галузевих інтересів, що несуть нові умови зовнішньої торгівлі аграрною продукцією, досі далекий від повного задоволення потреб як бізнесових структур, так і акторів, відповідальних за розробку і оцінювання державної політики. Відповідно, в межах цієї статті ми розглядаємо еволюцію діяльності аготрейдерів у контексті суспільного розвитку, акцентуємо увагу на суперечностях, що притаманні комерційним інтересам цієї групи учасників екосистеми міжнародного аграрного бізнесу та інтересам суспільного розвитку.

Аналіз літератури. Серед вітчизняних публікацій, присвячених дослідженню міжнародного аготрейдингу, ми виділяємо дві принципово, на нашу думку, відмінні групи. Перша, що явно переважає за кількістю публікацій, об'єднує дослідження, що розглядають експорт продукції аграрного сектору і характеристики діяльності аготрейдерів лише як прямий фактор торговельного балансу, а, у свою чергу, такий баланс (чистий експорт) як фактор ВВП [8–15]. Відповідно, позитивна динаміка аграрного експорту розглядається як чинник зростання позитивного сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами (для України з 2006 р. актуальним є скорочення негативного сальдо зовнішньої торгівлі), а зростання прибутковості функціонування підприємств, причетних до експорту аграрної продукції (незалежно від того, як розподіляються прибутки — відповідно, ресурси для розвитку виробничого потенціалу, накопичення людського і фізичного капіталу між виробничими і торговельними підприємствами, як взаємодіють виробничі й інфраструктурні підрозділи вертикально інтегрованих аграрних компаній, яку роль відграють крупні агрохолдинги та як їх функціонування позначається на умовах діяльності малих і середніх фермерських господарств тощо) розглядається як важлива передумова накопичення ресурсів для розвитку [8–15]. При цьому навіть в дослідженнях цієї групи зустрічаються згадування про «частку доданої вартості в ціні продукції», «проблеми сировин-

ного експорту», «замалу частку технологічно складної продукції у вартості експорту» тощо [13–15]. Остання проблема демонструє цікавий приклад «нульової чутливості» розробки державної політики до концептуальних рамок, що хоча й виражають усталений ще з середини ХХ ст. в міжнародному науковому обігу консенсус [16–21], але не вписуються в «баланс інтересів» головних вітчизняних стейкхолдерів. Наприклад, постійне зростання розриву між цільовими і фактичними значеннями індикатора сталого розвитку «частка підприємств, що використовують технології високого і середньовисокого рівня в загальному обсязі експорту товарів» ніяк не враховується в складових обґрунтування державної торговельної політики щодо аграрного сектору. Навіть те, що серед факторів скорочення цього показника за 2015–2023 рр. з 19,2 до 11,8 % [22] автори досліджень, які звертають увагу на важливість структурних зрушень в експорті традиційно згадують зростання вагомості експорту сільськогосподарської сировини [23, 24] не спонукає їх колег, що враховують лише абсолютні показники масштабів експорту та валютних надходжень приділити увагу певній суперечності, що виникає між розширенням діяльності агротрейдерів, виділенням для сприяння їх успіхам певних ресурсів бюджету й досягненням позитивних структурних зрушень в економіці [25].

Друга група досліджень (значно менша за кількістю публікацій) формує власне те бачення теоретичних засад дослідження діяльності агротрейдерів в контексті суспільного розвитку, яке ми розвиватимемо у цій статті. Автори таких публікацій, зокрема [25–27] спираються на широко відомі роботи західних вчених, в першу чергу — Е. Райнерта [28] і на концепцію «прокляття високої забезпеченості природними ресурсами» [16–20, 29, 30], щоб включити результативність функціонування підприємств аграрного сектору, зокрема агротрейдерів, у контекст соціально-економічного розвитку господарської системи суспільства.

Вихідні положення таких досліджень, що будуть використані і в нашій роботі, спираються, в першу чергу, на фундаментальну концепцію, що виходить із нерозривного зв'язку між підвищенням технологічного рівня національного виробництва і зростанням рівня добробуту, що стає доступним для широких верств населення. Окремими відгалуженнями цієї концепції є, зокрема, поділ усіх видів економічної діяльності на «мальтузіанські» і «шумпетеріанські», з яких перші стикаються зі спадною віддачою від масштабу та жорсткою ціновою конкуренцією, а другі — генерують економічні передумови для високого рівня життя завдяки накопиченню виробничого досвіду, розвитку людського капіталу і захисту від цінової конкуренції через інноваційний розвиток продуктів [28]. При цьому сільське господарство традиційно класифікується саме до «мальтузіанських» видів економічної діяльності [28], а особливості застосування такої класифікації до органічного виробництва сільськогосподарської продукції ми докладніше розглянемо в наших подальших дослідженнях.

Так само, з тези про нерозривний зв'язок «технологічна складність — добробут населення» виходять прибічники концепції «прокляття високої націленості природними ресурсами» [16–20, 29, 30], які обґрунтовують, що в поєднанні зі слабкістю інститутів, покликаних забезпечувати реальну, а не декларовану підпорядкованість функціонування бюджетного сектору суспільним інтересам, великі запаси природних ресурсів, у тому числі родючих земель, створюють ва-

гомі ризику пригнічення інноваційної діяльності та критичного зростання нерівності, через масштабне вилучення природної ренти асоційованим з владними структурами бізнесом [31].

Виділення невирішеної частини проблеми. Відповідно, ми у своєму дослідженні, спираючись на теоретичну базу, сформовану як дослідженнями стосовно зв'язку структурних характеристик національної економіки з досяжним рівнем економічної ефективності та добробуту населення [26–27, 32], так і роботами, присвяченими проблемам використання високої наділеності економіки природними ресурсами [29–30], і емпіричними дослідженнями функціонального зв'язку між технологічною спеціалізацією експорту й досяжним рівнем добробуту, хочемо уточнити характеристики еволюції агротрейдерського бізнесу, а також визначити місце цього бізнесу в системі рушійних сил розвитку міжнародної торгівлі [26] і розглянути цей процес в контекст суспільного розвитку й розкрити ті закономірності, що регулюють вирішення суперечностей, притаманних реалізації комерційних цілей агротрейдерів із досягненням цілей суспільного розвитку, а також уточнити пріоритети державного регулювання діяльності українських агротрейдерів.

Методологія. На відміну від більшості вітчизняних досліджень, що розглядають діяльність агротрейдерів з урахуванням структурних характеристик експорту, зокрема з урахуванням впливу зростання питомої ваги певного виду економічної діяльності в загальній вартості експорту на агреговані (середні) показники його вартості та технологічної складності [26–27, 32], ми спробуємо удосконалити дещо механістичний, на нашу думку, підхід, що вбачає головний механізм впливу структурних зрушень в експорті на агреговану економічну ефективність та темпи зростання ВВП у зміні частки доданої вартості в ціні кінцевої (експортованої) продукції. Те, що високотехнологічна продукція має вищу частку доданої вартості в ціні далеко не вичерпує механізму впливу змін в структурі експорту на потоки вигід і витрат, породжуваних експортом для населення і на його добробут. Ми врахуємо як макроекономічні аспекти впливу зрушень в галузевій структурі експорту на економічну ефективність і добробут, так і мікроекономічні моделі розвитку. Стосовно перших (макроекономічних) ми застосуємо підходи, задані двосекторною моделлю А. Льюїса, з поправкою на той факт, що продукція сільського господарства (базового сектору) є такою, що торгується а самий цей сектор є неоднорідним щодо накопичення знань і людського капіталу (це дозволить розглянути випадки торгівлі нестандартним товаром, наприклад органічною сільськогосподарською продукцією, щодо якої можливим стає захист інтересів виробника та експортера від домінування цінової конкуренції, через створення привабливості певного бренду для споживача [33]; аналогічну, але більш гнучку щодо міжнародної мобільності продукції базового сектору модель Мацуями [3] і модель «голландської хвороби», що розкриває вплив розширення сировинної частки експорту на умови торгівлі для виробників експортованої технологічної продукції [16–18, 21].

Стосовно другої групи методів (мікроекономічні моделі розвитку) ми спиратимемось на закон Енгеля (як в слабкому, так і в сильному формулюванні, що передбачає визначену кількісну залежність між зростанням реальної купівельної спроможності населення і часткою споживчих витратків на задоволення першочергових, поточних потреб [34]); принцип нижчої за одиницю доходної

еластичності попиту на продукти харчування [35]; емпірично підтверджений принцип скорочення цінової та доходної еластичності попиту на продукти харчування в міру зростання реальної купівельної спроможності споживача [35 — 36], що дозволить комплексно врахувати різні аспекти впливу галузевої та технологічної структури експорту на соціально-економічну ефективність національної економіки і обґрунтувати бачення розвитку агротрейдингу в контексті вирішення завдань суспільного розвитку.

Мета та завдання статті. Метою цієї статті є поглиблення теоретичних засад дослідження відносин в системі «цілі комерційної діяльності агротрейдерів — цілі суспільного розвитку» й апробація інструментарію оцінювання впливу державної торговельної політики як на умови діяльності українських агротрейдерів, так і на суспільну ефективність їх функціонування.

Для цього ми проведемо аналіз еволюції глобального агротрейдингу, виділимо його основні етапи та притаманний для кожного етапу внесок у розвиток національної економічної системи й порівняємо «еталонну», теоретичну модель участі агротрейдингу у формуванні економічних передумов розвитку національної економіки з характеристиками експортної діяльності українських агротрейдерів та моделями організації їх бізнесу на внутрішніх ринках продовольства в Україні. Це має сприяти розвитку теоретичного забезпечення розробки державної торговельної політики на основі визначення основних суперечностей між «еталонною» теоретично обґрунтованою моделлю включення агротрейдингових компаній в модель національного економічного розвитку і фактичними рисами поширених бізнес-моделей агротрейдерів.

Викладення основних результатів дослідження. Ми розпочинаємо дослідження еволюції агротрейдингу з етапу, що має важливе методологічне значення: базові, фундаментальні моделі, що пояснюють роль міжнародної торгівлі для забезпечення національного економічного розвитку формувались відповідно до головних технологічних, інституціональних, структурних умов того періоду — періоду становлення глобального лідерства індустріальних ринкових економік, здатних високими темпами накопичувати фізичний капітал, акумулювати великі обсяги фінансових ресурсів для розвитку виробничої і торговельної (зокрема транспортної) інфраструктури, зберігати управлінську ефективність в умовах високої концентрації виробництва і таким чином досягати вилучення вигід від ефекту масштабу. Це період, що у дослідженнях еволюції агротрейдингу визначається як «становлення індустріальної інфраструктури торгівлі аграрною продукцією» [5–6], а в роботах з теорії розвитку національних економічних систем називають «першим золотим віком світової економіки», коли десятки країн здійснюють перехід від екстенсивного (обмеженого темпами приросту населення) до інтенсивного (обмеженого темпами накопичення капіталу та пов'язаного зі зростанням продуктивності праці як на працівника, так і на особу населення) зростання національного виробництва [37].

За всієї умовності визначення хронологічних меж етапів господарської еволюції, важливо, що хронологічно ці процеси не повною мірою синхронізовані: у «класичних» роботах з економічного розвитку «перший золотий вік світової економіки» зазвичай обмежується 1860–1914-м рр., а період становлення індустріальної інфраструктури торгівлі аграрною продукцією — від останньої чверті XIX ст. по завершення другої світової війни [38]. Об'єднує два ці щільно, але не

механістично пов'язані «зрізи» еволюції світової господарської системи єдине головне обмеження, за здатністю долати яке і диференціюються країни в системі поділу праці: нестача фізичного капіталу. Відповідно, найвищу економічну ефективність мають саме інвестиції в розширення запасів фізичного капіталу, в примноження здатності національної економіки відтворювати й накопичувати фізичний капітал. З позиції інституціональної складової розвитку, це період триумфу «Шумпетеріанської» підприємницької економіки, коли конкурентні ринки, виявились спроможними забезпечити дієву і прозору систему мотивації для розвитку індустріального виробництва й радикального розширення виробничих можливостей на цій основі. Водночас це період «поділу світу», наслідки якого ми досі сприймаємо як фундаментальні умови функціонування світогосподарської господарської системи й закріплення на тривалий час товарної спеціалізації експорту: країни, що виявились спроможними швидше розвивати індустріальну економіку і суспільство стали експортерами промислової продукції (цей шаблон, звісно, спрощує реальність, проте можна сформулювати коректніше: в товарному експорті цих країн превалюють високо диверсифікована за галузями промислова продукція), а суспільства, де індустріалізація відбувалась повільніше (це також шаблон, що є лише спрощенням реальності, проте дозволяє будувати теоретичні пояснення з високою пояснювальною здатністю) стали експортувати, переважно, продукцію добувної промисловості та сільськогосподарську сировину [38]. При цьому розвиток глобальної торговельної інфраструктури, якісні зрушення в транспортній доступності, масштабне інвестування в розвиток транспортної та торговельної інфраструктури і, відповідно, вилучення вигід від зниження транспортних витрат стало функцією, переважно, саме індустріальних країн та важливою складовою їхнього місця в системі міжнародного поділу праці [5–6]. Саме стосовно процесів періоду індустріалізації найкраще виявляє свою пояснюючу здатність модель А. Льюїса, що власне створює основи розуміння передумов динамічної індустріалізації й промислової спеціалізації країни чи навпаки (поки ми не розглядаємо усі можливі проміжні стани) — пригнічення розвитку індустріального сектору й спеціалізації країни на експорті сировини. Серцевина цієї моделі — формула, що відображає закономірності формування умов торгівлі між експортером сировини і продукції промисловості. Але важливо, що ця формула застосовна і для умов, коли обидві країни, включені в модель торгують обома товарами, тобто спеціалізації країн не визначена, кожна може поступово перетворитись на експортера сировини (зокрема сільськогосподарської) і кожна може поступово розвинути індустрію, яка формуватиме переважно промисловий експорт. Ця формула має вигляд [3, с. 322]:

$$\frac{P_f}{P_i} = \frac{PROD_f^1 / PROD_i^1}{PROD_f^2 / PROD_i^2} \quad (1)$$

де P_f і P_i — ціни, відповідно промислового товару, що експортується і с/г сировини, тобто обмінна пропорція «продовольство на промислові товари», що складається в міжнародній торгівлі;

$PROD_f^1 / PROD_i^1$ — продуктивність праці (і відповідно) рівень її оплати, відповідно, в аграрному секторі та промисловості країни «1»;

$PROD_f^2 / PROD_i^2$ — продуктивність праці (і відповідно) рівень її оплати, відповідно, в аграрному секторі та промисловості країни «2».

З цієї формули випливає, що поліпшення умов торгівлі для певної країни ґрунтується на зростанні продуктивності саме в базовому — сировинному секторі. Цей парадоксальний результат ґрунтується на абсолютно прозорій логіці: сировинний сектор первинний, наявний в обох країнах і розвиток промисловості в країні «н» передбачає, що країна змогла здійснити алокацію ресурсу праці з базового (сировинного, зокрема сільськогосподарського) сектору у промисловість. Відповідно, чим вища продуктивність праці в базовому сировинному секторі, тим вища має бути продуктивність і дохідність праці в промисловості (бо інакше не досягаються достатні стимули для алокації ресурсів праці в промисловий сектор). Тому необхідна для забезпечення промислового експорту певної країни ціна її продукції буде тим вища, чим вища продуктивність праці в базовому секторі цієї країни. Цей висновок критично важливий для розуміння ролі агротрейдингу в забезпеченні розвитку країни, який, як ми спробуємо обґрунтувати нижче, нерозривно пов'язаний зі сходженням по сходах технологічної драбини й подоланням сировинної спеціалізації експорту. Він полягає в тому, що додаткові доходи агротрейдерів, одержувані в періоди сприятливої цінової кон'юнктури на глобальних продовольчих ринках, не матимуть жодного позитивного впливу на суспільний розвиток, якщо не перетворюватимуться на фактор зростання продуктивності й рівня оплати праці у виробництві сільськогосподарської продукції. Більше того, у випадках коли додаткові доходи агротрейдерів забезпечуються не зростанням виробничої продуктивності сільськогосподарського виробництва (у цьому контексті скорочення транспортних витрат і здешевлення юридичного та фінансово-страхового супроводу можуть тлумачитись як фактори підвищення виробничої продуктивності), а саме — сприятливою ціновою кон'юктурою глобальних ринків, то такий приріст ускладнює вирішення завдання промислового розвитку, погіршує умови накопичення капіталу в промисловому секторі, а уряд, який опікується максимізацією ефективності національної економіки має підстави висувати певні вимоги до напрямів використання такого прибутку. Підкреслимо, що окремо від регулювання цін закупівлі через державні інтервенції з боку попиту [39], у межах якого урядове регулювання за прикладом розвинутих країн, зокрема ЄС, також традиційно спрямоване на поліпшення умов для розвитку виробничого сегменту аграрного сектору порівняно з торговельною інфраструктурою [40–41].

Отже, за двосекторною моделлю А. Льюїса, внесок агротрейдингу в наближення до цілей суспільного розвитку полягає не в нарощенні абсолютного обсягу експорту (такі тенденції пов'язані лише зі зростанням, яке поєднуватиметься з позитивними структурними зрушеннями, тобто ознаками розвитку, лише за певних додаткових умов), а у створенні передумов для підвищення виробничої продуктивності, зокрема завдяки зниженню транспортних і логістичних витрат, витрат на зберігання продукції аграрного сектору української економіки. І ця теза ґрунтується на результатах аналізу ще першого етапу еволюції агротрейдингу, який у широко цитованих дослідженнях пов'язується з «інфраструктурною» функцією агротрейдерів — їхня суспільна роль полягає в тому, що саме вони беруть на себе тягар фінансування розвитку транспортної та торговельної інфраструктури: портів, елеваторів, пунктів перевалки, технічного забезпечення контролю якості тощо. Також у зниженні транспортних і логістичних витрат та

стимулюванні нарощення продуктивності сільськогосподарського виробництва, що означає зростання насиченості такого виробництва капіталом і створює передумови для підвищення рівня оплати праці. Саме на інвестиціях та контролі за логістичною інфраструктурою вибудовували своє домінування протягом першої половини XX ст. компанії групи ABCD (ADM — Archer Daniels Midland; Bunge; Cargill; Louis Dreyfus Company). Їхня сконцентрованість на розвитку матеріальної бази транспорту, перевалки та зберігання продовольства була тим виправданням, тією вигодою, що одержували суспільства, які вдавалися до спільного інвестування в розбудову логістичної інфраструктури й надалі регулярно сплачували цим компаніям вагомому частку вартості функціонування глобальної системи забезпечення продовольством [42].

Відповідно до наведеного вище ми можемо визначити першу базову суспільну функцію, за мірою виконання якої можлива обґрунтована оцінка соціально-економічного ефекту від функціонування аготрейдерів та запропонувати кількісні критерії оцінювання ефективності виконання цієї функції. Це функція розвитку торговельно-логістичної інфраструктури, розширення її пропускної спроможності та зниження питомих витрат на її функціонування.

Отже, перший критерій кількісного оцінювання виконання цієї функції повною мірою відображатиме специфічну суспільну роль аготрейдингу: частку безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції та частку логістики (у термінах вітчизняної статистики — оптової торгівлі) в ціні, яку кінцевий споживач сплачує за продукти харчування. Такий критерій передбачає, що краще функціонування аготрейдерів проявляється у зменшенні їхнього внеску в ціну харчових продуктів, яку сплачує кінцевий споживач. У термінах динаміки це означає, що масштаби та обсяги торгівлі мають зростати швидше, ніж зростають доходи аготрейдерів. Якщо цього не відбувається і суспільство вимушено сплачувати більшу частку ціни кінцевого продукту за послуги аготрейдерів, то в короткостроковому періоді це може бути просто вимушене пристосування до зміни логістичних схем, проте в довгостроковій перспективі зростання частки логістичних витрат у складі ціни кінцевого продукту чи навіть відсутність тенденції до скорочення цієї частки протягом тривалого періоду свідчить про проблеми щодо суспільної ефективності аготрейдингу. При цьому такою «ціною кінцевого продукту» може бути як внутрішня ціна, так і ціна експорту, але принцип оцінювання суспільної ефективності аготрейдерів залишається незмінним: лише скорочення у довгостроковій ретроспективі частки логістичних витрат у складі ціни кінцевого продукту є ознакою суспільно ефективного виконання аготрейдерами інфраструктурної функції.

Також важливо, що для коректного застосування цього критерію для панельних порівнянь (скажімо, для порівняння суспільної ефективності діяльності аготрейдерів у різних країнах) важливо врахувати, що частки безпосереднього виробника і аготрейдера мають оцінюватись з урахуванням відмінностей в побудові ланцюжків постачання та тих споживчих властивостей продукту, що одержує кінцевий споживач.

У межах цієї статті ми не виконуємо завдання точного кількісного оцінювання чи порівняння ефективності аготрейдингу стосовно певних товарних груп; ми лише хочемо продемонструвати можливість з огляду на наявну інформаційну базу та перспективність, з огляду на змістовність одержуваних резуль-

татів використання такого підходу до оцінювання: наведені нижче орієнтовні розрахунки — це лише апробація запропонованих підходів.

Запропонований нами критерій передбачає використання двох кількісних показників: частка безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції в ціні, що кінцевий споживач сплачує за харчові продукти на внутрішньому ринку (як характеристика суспільної ефективності виконання агротрейдерами інфраструктурної функції на внутрішньому ринку) і частка безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції в експортній ціні — як характеристика суспільної ефективності виконання агротрейдерами інфраструктурної функції щодо міжнародної торгівлі й реалізації експортного потенціалу аграрного сектору національної економіки. Базою порівняння структури внутрішньої ціни сільськогосподарської продукції обрано ЄС (у подальших дослідженнях ми зможемо докладніше розробити інструменти для врахування відмінностей в організації ланцюжків поставок та державного регулювання задоволення потреб у продуктах харчування, тут ми виконуємо розрахунки «в першому наближенні»), а для порівняння частки безпосереднього виробника і частки логістики в експортних цінах — країни з порівнюваними масштабами сільськогосподарського експорту: США, Канаду і Австралію.

Для України частка безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції в ціні продукції на внутрішньому ринку переважно вище, ніж в країнах ЄС. Звісно, таке масштабне узагальнення не відбиває усієї складності окремих складових цього показника, що є високо варіативним по різних товарних групах. Зокрема, по базових харчових продуктах, таких як фрукти, крупи, овочі, частка безпосереднього виробника в ціні, що сплачує кінцевий споживач найнижча і коливається по різних продуктах та періодах року від 20 до 50 %, а рівень торговельної націнки коливається в межах 30–50 %, тобто на оптову торгівлю («класичне» втілення агротрейдингу) припадає до 40 % внутрішньої ціни кінцевого продукту [43]. Переважна більшість товарних позицій потрапляє в проміжок 25 — 40 % ціни кінцевого продукту — частка оптової торгівлі [43]. У країнах ЄС частка безпосереднього виробника, скажімо по зернових крупах, коливається в межах 20–25 %, що вагомо нижче, ніж в Україні, де виробники аналогічних видів продукції одержують 40–50 % ціни, проте в ЄС діють значно суворіші норми щодо сертифікації продукції (особливо якщо йдеться про продукцію категорій «біо» та «органік», на які припадає значно більша частина ринку, ніж в Україні [44]).

Стосовно молока порівняння структури ціни в Україні і країнах ЄС (також досить умовне стосовно агрегованих товарних груп, бо вони охоплюють товари з вагомо різною глибиною переробки, вартістю пакування тощо), у першому наближенні, свідчить на користь вищої ефективності агротрейдингу в Україні: безпосередній виробник сировини в Україні отримує 40–45 % ціни кінцевого продукту, в ЄС — 30–35 %, витрати на логістику та дистрибуцію в Україні — близько 10–15 %, в ЄС — близько 15–20 %, проте в ЄС значно більшу частку у продажах має стерилізоване молоко, стосовно якого розрив між показниками України і ЄС вагомо нижче, ніж у середньому по усіх видах молока. Крім того, в Україні стосовно частини сортів молока діють обмеження торговельної націнки, що не практикується в ЄС [45–46].

Стосовно курятини частина безпосереднього виробника в ціні кінцевого продукту становить близько 65–70 %, а в ЄС — не вище 45–50 %, при цьому в

Україні значно вищу питому вагу у загальних обсягах виробництва мають вертикально інтегровані агрохолдинги (тобто розподіл між виробництвом, логістикою і переробкою задається корпоративним управлінням, а не ринковою взаємодією відокремлених виробників), а в ЄС більша частка кінцевої продукції виробляється у процесі ринкової взаємодії компаній, що спеціалізуються окремо на вирощуванні птиці, логістиці, переробці [45–46].

Наведені вище для прикладу порівняння не можуть вважатися надійною кількісною оцінкою й орієнтиром для визначення резервів зниження внутрішніх цін чи вартісних показників потенціалу підвищення ефективності агротрейдингу, у першу чергу — через використання показників по агрегованих товарних групах, що узагальнюють продукти з різною глибиною переробки та організацією ланцюгів поставки і через це — з різною споживчою цінністю для кінцевого споживача. Проте за умови використання показників по окремих різновидам товарів, зокрема по стандартним товарним позиціям запропоновані критерії та показники можуть слугувати значущим індикатором як динаміки суспільної ефективності агротрейдингу так і порівняння її по різних секторах аграрної галузі, по регіонах, по осередках реалізації державного регулювання. Власне, в межах цього дослідження ми обмежимося лише такою апробацією методологічних підходів та аналітичного інструментарію для удосконалення поширених практик оцінювання ефективності діяльності агротрейдерів, залишаючи формування бази даних і змістовний емпіричний аналіз для подальших досліджень з цієї проблематики.

Стосовно суспільної ефективності міжнародного агротрейдингу, порівняння структури експортної ціни на аналогічну продукцію з України і з розвинутих країн, що мають вагомий продовольчий експорт, дають принципово інший результат, порівняно з аналізом ролі трейдерів на внутрішньому українському ринку. Наприклад, стосовно зерна, частка безпосереднього виробника в експортній ціні за якою укладаються угоди щодо переважної частини обсягів експорту (FOB чорноморські порти) в Україні нині коливається в межах 50–60 %, при цьому і до початку повномасштабного вторгнення вона не була набагато вищою, не досягаючи окрім рідкісних випадків позначки в 70 %. Проте в країнах із порівнюваними обсягами експорту зерна, наприклад, у США та Австралії, частка фермерів в експортній ціні «FOB морський порт» зазвичай перебуває в межах 75–80 %, у Канаді — 65–75 % [47–48]. Винятково висока вартість портових послуг в Україні (значно вища порівняно з ЄС і США [47–48]) та високі витрати елеваторного зберігання свідчать про критичні недоліки виконання інфраструктурної функції українськими агротрейдерами щодо зовнішньої торгівлі. Ця ситуація не може бути пояснена руйнівним впливом війни, ускладненням логістики та подорожчанням страхування, оскільки саме така ситуація спостерігалася ще до початку повномасштабного вторгнення. Інфраструктура експорту с/г сировини багато років хронічно недофінансовується, що свідчить про поширеність моделі одержання прибутку через вилучення монопольної ренти: для вітчизняних агротрейдерів вигідніше виявляється стримувати масштаби інвестування у розвиток логістичної інфраструктури й вилучати ренту завдяки монополізації її дефіцитних потужностей, ніж усувати дефіцит завдяки додатковому інвестуванню в зростання пропускної спроможності логістичної інфраструктури.

Звернемо увагу, що «плече поставки» в обраних для порівняння США та Канаді значно довше за типову відстань від «поля до порту» для України, що є додатковим свідченням на користь тези про недостатню пропускну спроможність логістичної інфраструктури експорту сільськогосподарської продукції і проблем щодо виконання українськими агротрейдерами інфраструктурної функції. Це, у свою чергу, свідчить про доцільність розгляду можливостей удосконалення державного регулювання експортного агротрейдингу, зокрема щодо підтримання необхідної інтенсивності конкуренції між надавачами логістичних послуг та наявності в агротрейдерів необхідних стимулів для інвестування в розвиток логістичної інфраструктури.

Другий етап еволюції глобальної системи агротрейдингу традиційно пов'язують з утвердженням домінування глобальних великих трейдерів, зокрема згадуваних вище компаній ABCD і зміщенням акценту їхньої діяльності з розвитку і досягнення контролю за логістичною інфраструктурою на вертикальну інтеграцію й розвиток переробки [42]. Хронологічно його межі досить умовно пов'язують з періодом після завершення Другої світової війни і до кінця XX ст., хоча часто ділять його на два окремі етапи через події продовольчої кризи 70-х років XX ст. та початок функціонування СОТ після Уругвайського раунду міжнародних перемовин і утвердження принципів лібералізації зовнішньої торгівлі як визначального чинника нарощення глобальної економічної ефективності [42]. Проте в контексті нашого дослідження важливіші не зміни ідеологічних настанов міжнародного регулювання і навіть не зміни відносин між національним і наднаціональним регулюванням, а зміна пріоритетів діяльності глобальних агротрейдерів, оновлення моделі побудови їхнього бізнесу та відносин з національними економічними системами.

Саме цей етап, по суті, безпосередньо пов'язаний із контекстом внеску агротрейдингу в розвиток національної економіки: поглиблення переробки сировини, інвестування в розвиток національної переробної промисловості, формування ланцюжків постачання промислової продукції на експорт. Розуміння закономірностей та обмежень, пов'язаних з реалізацією моделі розвитку, що ґрунтується на рушійних силах цього етапу еволюції агротрейдингу критично важливе для визначення теоретичних підвалин державного регулювання агротрейдингу і торговельної політики загалом.

Ми не ставимо під сумнів позитивний вплив такої трансформації агротрейдингу на вирішення завдань не лише зростання, а й розвитку національної економіки. Проте ми вважаємо важливим розуміти обмеження такої трансформації та урахування того, що в Україні явно домінує єдина її форма: шляхом вертикальної інтеграції етапів вирощування, логістики і переробки в межах великих агрохолдингів.

Спочатку викладемо наші погляди щодо технічної та політичної здійсненності такої трансформації. Як ілюстративний кейс розглянемо долю господарського застосування двох протекціоністських спрямованих законодавчих актів: Закон України «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур» № 1033-XIV [49], який запроваджував спочатку загороджувальне 23 %, а надалі — 10 % експортне мито на насіння соняшника, був затверджений в 1999 р. і зберігав чинність аж до 1 січня 2026 р. і «Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення збалансова-

ності бюджетних надходжень у 2018 р.», яким було передбачено припинення відшкодування ПДВ експортерам насіння сої та ріпаку, щоб завадити агротрейдерам продавати необроблену сировину всередині країни і заохочувати експортувати лише продукти внутрішньої глибокої переробки [50].

Перший законодавчий акт є рідкісним проявом тривалої і дієвої протекціоністської політики, який щороку після затвердження утримував більше 90 % виробленого насіння соняшнику в Україні. Одержані суспільством вигоди від розвитку олійної галузі переробної промисловості, на нашу думку, категорично неправильно зводили лише до певного приросту ВВП, валютних і податкових надходжень. Ні прямі, ні повні коефіцієнти Леонтьєва, ні навіть мультиплікатори випуску не відображають повною мірою того імпульсу розвитку, тих якісних, структурних зрушень, тих комплексних вигод, які одержує суспільство у процесі витіснення низькотехнологічних, експлуатуючих низькооплачувану працю «мальтузіанських» видів економічної діяльності — хай не високотехнологічних, — хоча б просто промисловим виробництвом. У випадку української олійної переробної промисловості Україна отримала тисячі додаткових робочих місць і, більше того, те, чого більше ніж за тридцять років незалежності не змогло забезпечити вітчизняне сільське господарство, яке стабільно утримувало гірші позиції в економіці за рівнем оплати праці — позитивні зміни в структурі попиту на працю. А це зумовлює додаткову потребу в освітніх послугах; це посилює майже зруйновані в Україні [51–52] стимули до накопичення людського капіталу. Використання прямих коефіцієнтів Леонтьєва дозволяє навіть кількісно оцінити додатковий попит на продукцію національного машинобудування і будівництва, а повних — сукупний приріст національного ВВП, обумовлений розвитком цієї галузі, що дозволив у 2020-х рр. досягнути провідних позицій у світі за експортом соняшникової олії [53]. Тривала історія розвитку галузі дає підстави обґрунтовано сподіватись, що навіть скасування цього мита з 1 січня 2026 р., з набуттям чинності Угоди про асоціацію України з ЄС, не спричинить на неї руйнівного впливу, адже галузь має вже спеціалізований виробничий потенціал, сформовану систему відтворення кадрового забезпечення, налагоджене фінансове забезпечення, сформований споживацький капітал — всі умови, необхідні щоб конкурувати в умовах лібералізації торгівлі й усунення захисного експортного мита, що надавало доступ до дешевшої сировини. Незважаючи на стрімке зростання внутрішньої ціни на сировину після усунення мита (на 30–40 дол. за 1 т протягом тижня [54]) українські підприємства мають можливості для збереження виробничого потенціалу. Проте важко собі уявити, що без захисного експортного мита на сировину галузь могла сформуватися і пройти перші етапи свого розвитку. У багатьох цитованих роботах підкреслюється, що формування (зародження й перші етапи розвитку) нових експортно орієнтованих галузей, кластерів, секторів в умовах відсутності протекціоністських бар'єрів є вкрай проблематичним [55].

У цьому сенсі показовий приклад дає другий згаданий нами НПА — «Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 р.», яким було передбачено припинення відшкодування ПДВ експортерам насіння сої та ріпаку. Його остаточна відміна відбулася вже в 2020 р. (за потужного лобіювання з боку великих агротрейдерів), що стало однією з важливих передумов збереження ста-

тус-кво у місці України в просторовому розміщенні нових перспективних виробництв переробної промисловості та регіональної структури інвестицій транснаціональних компаній: розвиток виробництва біопалива, що одержує мільярдні інвестиції, зокрема від компаній ABCD, відбувається за межами України, яка залишається на позиції постачальника сировини. Агротрейдери мають підстави звітувати про свій зростаючий внесок у ВВП, валютні та податкові надходження, проте нічого спільного з розвитком (як ми описали його стосовно розвитку власної переробної олійної промисловості) не спостерігається. Адже сільське господарство залишається, якщо не гіршим, то «другим з кінця» за розмірами заробітної плати видом економічної діяльності, з явною стагнацією сфери зайнятості як за масштабами, так і за структурою, з низькою інвестиційною активністю підприємств та вкрай обмеженим позитивним зростанням масштабів внеску у ВВП на природи доданої вартості інших галузей вітчизняної економіки.

Отже, в умовах вимушеної лібералізації, жорсткої конкуренції за розподіл виробничих квот на аграрну продукцію в ЄС та вкрай несприятливих умов для приваблення інвестицій транснаціональних корпорацій, досяжність сценарію перетворення сільськогосподарського потенціалу у промисловий шляхом поглиблення переробки сировини та розвитку внутрішньої переробної промисловості здається нам дуже проблематичною.

Окрім проблем досяжності (технічної та політичної здійсненності), сценарій трансформації агротрейдерів і поліпшення ними виконання функції інвестування у розвиток переробної промисловості досить вразливий для критики, з огляду на його бажаність. Справа в тому, що розвиток харчової промисловості має виражену специфіку, описану в фундаментальних мікроекономічних моделях розвитку.

Базове положення цих моделей — закони Енгеля, що описують зміну структури споживчих видатків у міру зростання реальної купівельної спроможності домогосподарств. В слабкому формулюванні закон Енгеля визначає меншу за одиницю доходну еластичність попиту домогосподарств на продукти харчування і, що також важливо — зниження чутливості витрат на харчування до зміни доходів в міру зростання останніх [34]. Це критично важлива й багаторазово емпірично підтверджена закономірність: зростання доходів і платоспроможності населення супроводжується вагомим розширенням попиту на харчі, лише доки населення залишається бідним. З досягненням певного рівня доходів потреба в харчуванні (як і інші першочергові потреби) задовольняється і у подальшому ні зростання доходів, ні коливання відносних цін не спричиняють помітного впливу на масштаби споживання таких товарів. Для перспектив агропродовольчого експорту це означає, що у заможних країнах масштаб попиту на продовольство відносно стабільний. А враховуючи, що після початку повномасштабного вторгнення саме заможні країни ЄС стають пріоритетним ринком збуту для українського агропродовольчого експорту, перспективи вагومого розширення попиту на цьому ринку пов'язані лише з витісненням уже працюючих там виробників. Це принципове положення, важливість якого часто недооцінюється: заможні країни, що вже давно вийшли на «плато сталого споживання» харчових продуктів і не очікують помітного зростання чисельності населення, просто не можуть бути джерелом вагомого приросту масштабів попиту на харчові проду-

кти. А складна й масштабна система датування європейського сільськогосподарського виробництва слугує потужною перепоною для витіснення виробників-експортерів з ЄС. Враховуючи ще й схожість кліматичних умов ЄС та України, отримуємо фундаментальне положення: вагоме розширення експорту українських агропродовольчих продуктів до ЄС виглядає дуже малоімовірним. Власне, формальне, абстрактне, математичне обґрунтування фундаментальної природи таких обмежень міститься в моделі Мацуями [3], яка визначає спадання доходної еластичності попиту на харчові продукти як вирішальний фактор гірших позицій країн, що спеціалізуються на харчовому експорті, в системі міжнародного поділу праці, та тлумачить його як вирішальне обмеження розвитку, з яким стикаються країни, що покладаються на цю функцію агротрейдингу (інвестування в поглиблення переробки сільськогосподарської сировини) як на важливий драйвер розвитку.

Крім того, важливий для розуміння тих обмежень, з якими стикається економічний розвиток на основі трансформації агротрейдерів у виробників харчової продукції, приклад дає так званий «кейс Колумбії» [37]. Це відомий в економічній літературі приклад, що описує два експортні буми у цій країні та, відповідно, два різні сценарії використання додаткових експортних доходів для фінансування суспільного розвитку. Перший пов'язаний зі сприятливою ціною кон'юнктурою на міжнародному ринку кави. Цей експортний бум спричинив вагомий позитивний вплив на економічний розвиток Колумбії, завдяки тому, що переважні масштаби експорту забезпечувались дрібними фермерами, а подальше зміцнення торговельної інфраструктури відбувалось шляхом об'єднання та акумуляції заощаджень таких дрібних виробників експортованої сировини. Наслідки цього експортного буму вийшли далеко за межі сільськогосподарської галузі: оскільки одержувачами додаткових доходів були чисельні фермери, додаткові експортні доходи перетворювались на приріст попиту на товари масового споживання, що дало імпульс розвитку локальної промисловості, збільшило попит на освітні послуги, запустило механізми накопичення людського капіталу, почало формувати передумови для сходження національного виробництва по сходах «технологічної драбини» [37].

Надалі кон'юнктура світових ринків агропродовольчої продукції спричинила зміну експортної спеціалізації колумбійського сільського господарства: попит спонукав до розширення площ під вирощуванням тютюну та витіснення кавових ферм. Але тютюнові культури вирощувалися вже не багатьма дрібними фермерами, а лише кількома великими плантаціями. Левова частка зайнятих на цих плантаціях — некваліфіковані наймані працівники з вкрай низьким рівнем оплати праці. У результаті висока концентрація додаткових доходів від експорту зумовила стагнацію внутрішнього попиту й позбавила національну промисловість бази для розвитку, яка не встигла досягти готовності до експортної експансії. Навіть більші загальні обсяги експортних доходів ніяк не сприяють розвитку, якщо одержуються нечисельною групою бенефіціарів, які в умовах дефіциту капіталу та надлишкової пропозиції праці (а сільське господарство України навіть після майже тридцяти років постійного скорочення ємності сфери докладання праці залишається критично праце-інтенсивним, порівняно з країнами ЄС) здатні задовольняти потреби бізнесу в кадрах виплачуючи заробітну плату, яка підкоряється більше закону вартості робочої сили, ніж граничної

продуктивності. Поширені в звітах великих агрохолдингів та, нажаль в деяких наукових публікаціях твердження про високу соціальну відповідальність цього бізнесу не знаходять, на нашу думку, статистичного підтвердження (табл. 1).

ТАБЛИЦЯ 1 — ХАРАКТЕРИСТИКИ ОПЛАТИ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ВІДНОСНО СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ ЗАРПЛАТИ В ЕКОНОМІЦІ*

Рік	Номінальна заробітна плата в сільському господарстві, грн місяць	Реальна (в цінах 2010 року) заробітна плата в сільському господарстві, грн місяць	Базисні темпи зростання зарплати, % 2010 р.	Середня зарплата в с/г відносно середньої по економіці, %	Середня зарплата в с/г відносно законодавчого мінімуму оплати праці, %
2010	1422,0	1422,0	100,0	63,2	147,7
2011	1786,0	1653,7	116,3	67,4	162,6
2012	2024,0	1862,9	131,0	66,6	175,6
2013	2269,0	2094,7	147,3	69,1	186,3
2014	2476,0	2039,1	143,4	71,1	539,0
2015	3140,0	1739,0	122,3	74,9	218,3
2016	3916,0	1904,1	133,9	75,6	122,4
2017	5761,4	2448,8	172,2	81,1	154,8
2018	7166,4	2746,5	193,1	80,8	171,7
2019	8737,9	3103,7	218,3	83,2	181,5
2020	9734,0	3366,5	236,7	84,0	161,1
2021	11732,9	3709,2	260,8	83,7	179,1
2022	12243,0	3220,0	226,4	82,5	182,7
2023	14183,7	3304,2	232,4	81,3	182,4
2024	17629,8	3856,3	271,2	82,1	220,4

Джерело: розраховано автором за даними [56].

До табл. 1 ми звели характеристики рівня оплати праці в сільському господарстві України, щоб продемонструвати, що теза про розширення кола бенефіціарів сільськогосподарського експорту за рахунок включення до неї значної чисельності найманих працівників не витримує критики. Рівень оплати праці в українському сільському господарстві «еволюціонував» протягом 2010–2024 рр. від 63,2 % середнього (катастрофічно низького) рівня оплати праці в економіці України до 82,1 %. Помітна навіть за мірками ЄС (але значно нижча порівняно з країнами, що здійснили в ХХІ ст. стрибок соціально-економічної ефективності) позитивна динаміка реальної зарплати (середньорічні темпи зростання близько 7 %) пояснюється двома головними факторами: неприродно заниженим рівнем оплати праці в базисному році та вимушеною детінізацією оплати праці, в міру підвищення розміру законодавчого мінімуму оплати. У рейтингу видів економічної діяльності сільське господарство України традиційно, ще з 1990-х рр. займало останнє місце, а вже з початком кризи через covid-

19 і на тлі високої врожайності 2021 р. нарешті змогло перевершити за рівнем оплати галузі, що через дефіцит бюджетних ресурсів є традиційними провідниками бідності в сучасній Україні — освіту та медицину. Проте навіть наближення до середнього по економіці рівня оплати найманої праці в експортно орієнтованому сільському господарстві України (на тлі постійної девальвації гривні, що значно зменшує навантаження з оплати праці на експортерів) виявилось непосильним завданням для «соціально відповідальних» українських агрохолдингів.

Якщо додати до наведеного вище ще й високу залежність українського сільськогосподарського виробництва від імпоротної техніки й обладнання, імпортного насіннєвого фонду, імпортних засобів захисту рослин, а харчової переробної промисловості від імпоротної техніки, обладнання й харчової хімії (яка нині є одним з пріоритетних напрямів інвестування ABCD компаній, що розширюють, відзначимо, ніяк не залучаючи до цього Україну, виробництво харчових інгредієнтів, таких як підсолоджувачі (глюкозно-фруктозні сиропи), крохмали, емульгатори, лецитини та інші смакові добавки [57]), а також слабкість позитивного впливу нарощення сільськогосподарського виробництва на динаміку зростання в інших галузях вітчизняної економіки, то ми одержуємо обґрунтування тези, що використання як сільськогосподарського, так і харчового експорту до розвинутих країн в якості драйвера економічного розвитку, тобто не лише розширення ВВП та поліпшення торговельного балансу, а й позитивних структурних зрушень в економіці та підвищення рівня доходів широких верств населення, виглядає дуже проблематично.

Третій етап еволюції глобального агротрейдингу пов'язаний з утвердженням глобальних моделей міжнародного бізнесу з торгівлі продовольством в XXI ст. Його визначальними рисами стали зміцнення зв'язків між товарними і фінансовими ринками та розширення набору фінансових інструментів, що обслуговують потреби агротрейдерів, посилення тенденцій концентрації торгівлі (у першу чергу — через зростання ролі компаній ABCD) та фінансового забезпечення (через утворення міжнародних центрів фінансування торгівлі продовольством) й посилення вертикальної інтеграції, внаслідок чого традиційне уявлення про агротрейдера, саме як про суб'єкта сфери логістики розмивається, а ціноутворення через ринкову взаємодію все більш заміщається трансфертним ціноутворенням за корпоративними процедурами глобальних вертикально інтегрованих компаній, що організовують (координують) весь ланцюжок поставок — від вирощування, до кінцевої дистрибуції [42, 47].

Для цього етапу властиві одночасно і розвиток фінансових інструментів гарантування мінімально необхідних для відтворення виробничого потенціалу сільського господарства економічних результатів реалізації продукції (хеджування ризиків), і поширення цілого спекулятивного за природою бізнесу навколо обігу таких спеціалізованих фінансових інструментів, що, проте має і потужний позитивний суспільний результат. Велика глибина ринку форвардів та ф'ючерсів, наприклад, на Чиказькій біржі, дозволяє усім учасникам ринку (зокрема і фермерам, а не лише великим агрохолдингам) перетворювати зобов'язання на поставку продукції на ліквідний актив, що слугує важливим елементом фінансового забезпечення ритмічності, постійності одержання доходів за сезонного характеру виробництва, важливим елементом страхування цін

ризиків, потужним важелем проти зловживання монопольним становищем банківських установ [58]. Причому майже повна відсутність в Україні порівнюваного з розвинутими країнами експортерами сільськогосподарської продукції фінансового забезпечення діяльності аграріїв через ринок цінних паперів може трактуватись як переконлива ознака вагомих недоліків виконання вітчизняними агротрейдерами тих суспільних функцій, що набувають пріоритетності на третьому етапі еволюції глобального агротрейдингу. Це функції координації діяльності глобальних ланцюжків постачання сировини і продуктів харчування; ризик менеджменту для кожної ланки та ланцюжка в цілому; арбітражу (що у кінцевому рахунку веде до вирівнювання цін по усіх ринках й усуненню стимулів й можливостей до арбітражної діяльності, доки нове порушення рівноваги не зумовить нові джерела цінової дисперсії, що знову будуть усуватись в процесі арбітражної діяльності трейдерів) та фінансового забезпечення безперервності функціонування виробників та прогнозованості й стабільності обсягів і цін постачання ресурсів і продовольства [42].

Згаданий нами вище недолік щодо фінансового забезпечення діяльності сільськогосподарських виробників (відсутність достатньо глибокого ринку спеціалізованих цінних паперів, щоб перетворити зобов'язання щодо поставки продукції на ліквідний актив та надійне джерело фінансування діяльності виробників сільськогосподарської продукції) значною мірою зумовлений саме проблемами в розвитку логістичної інфраструктури. Адже значна частина вітчизняних об'єктів перевалки і зберігання продукції ні технічно, ні організаційно, ні інституціонально неспроможна забезпечити стандартизацію, контроль якості продукції та прозоре інформування всіх учасників ринку про стан запасів і готовність до погодження умов постачання. Це одна з форм прояву цілого комплексу складних проблем, пов'язаних з перетворенням ресурсного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції на їх фінансову мобільність і спроможність щодо якого роль агротрейдерів критично важлива і навіть за поверховим оглядом є джерелом вагомих резервів поліпшення соціально-економічної ефективності функціонування аграрного сектору. Докладніше механізм виникнення та шляхи розв'язання цього комплексу проблем ми розглянемо в подальших наших дослідженнях. У межах цієї роботи лише відзначимо, що узагальнено, внесок агротрейдингу в пришвидшення розвитку національної економіки у першу чергу, полягає саме в забезпеченні сприятливих умов (технічних, організаційних, інституціональних) для досягнення алокаційної ефективності в міжгалузевій взаємодії аграрного і промислового секторів економіки та поступовий їх перехід до постіндустріального типу, яка, у свою чергу, тим вища, чим більшою мірою додаткові доходи й заощадження аграрного сектору стають основою для інвестування в більш технологічні галузі та сприяють позитивним структурним зрушенням в економіці. І саме розрив між наявним ресурсним потенціалом і фінансовою спроможністю українських виробників сільськогосподарської продукції є ознакою наявності недоліків та, відповідно, вагомих резервів для підвищення суспільної ефективності й внеску агротрейдингу в наближення української економіки до траєкторії сталого розвитку.

Узагальнення внеску кожного розглянутого етапу еволюції міжнародного агротрейдингу у формування теоретичного обґрунтування критеріїв та показників оцінювання його суспільної ефективності наведено в табл. 2.

ТАБЛИЦЯ 2 — ЗНАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОГО АГРОТРЕЙДИНГУ
ДЛЯ ПОГЛИБЛЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ОСНОВИ ОЦІНЮВАННЯ ЙОГО СУСПІЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Контекст економічного розвитку в межах етапу	Основи виділення етапу (ознаки якісної однорідності ролі міжнародного агротрейдингу)	Інструментарій оцінювання суспільної ефективності функціонування міжнародного агротрейдингу, що обґрунтовується моделями перебігу відповідного етапу
Період «першого золотого віку світової економіки та поділу світу» на основі здатності індустріалізувати економіку: країни, що виявилися спроможними швидше розвивати індустріальний сектор стали експортерами промислової продукції (в товарному експорті цих країн превалюють високо диверсифікована за галузями промислова продукція), а суспільства, де індустріалізація відбувалась повільніше, стали експортувати, переважно, продукцію добувної промисловості та сільськогосподарську сировину. При цьому, розвиток глобальної торгової інфраструктури, якісні зрушення в транспортній доступності, масштабне інвестування в розвиток транспортної та торговельної інфраструктури і, відповідно, витрат стало функціонування транспортних витрат стало функцією, переважно, саме індустріальних країн та важливою складовою їхнього місця в системі міжнародного поділу праці	Період, коли здатність динамічно накопичувати фізичний капітал, зокрема розвивати транспортну інфраструктуру (шляхи сполучення, порти і пункти перевалки вантажів, спеціалізовані складські приміщення тощо) виступає вирішальним фактором товарної спеціалізації в міжнародній системі поділу праці, а остання — є вирішальним чинником досяжного рівня продуктивності праці, доходів та якості життя населення	Внесок агротрейдингу в наближення до цілей суспільного розвитку полягає не в нарощенні абсолютного обсягу експорту (такі тенденції пов'язані лише зі зростанням, яке послугуватиметься з позитивними структурними зрушеннями, тобто ознаками розвитку, лише за певних додаткових умов), а у створенні передумов для підвищення виробничої продуктивності, зокрема завдяки зниженню транспортних і логістичних витрат, витрат на зберігання продукції аграрного сектору української економіки. Відповідно, додаткові доходи агротрейдерів, одержувані в періоді сприятливої цінової кон'юнктури на глобальних продовольчих ринках, не матимуть жодного позитивного впливу на суспільний розвиток, якщо не перетворюватимуться на фактор зростання продуктивності й рівня оплати праці у виробництві сільськогосподарської продукції.
Утвердження домінування глобальних великих трейдерів, зокрема компаній «ABCD» та зміщенням акценту їхньої діяльності з розвитку і досягнення контролю за логістичною інфраструктурою на вертикальну інтеграцію й розвиток переробки. Хронологічно його межі дододать умовно пов'язують з періодом після завершення Другої світової війни і до кінця XX ст. На цьому етапі внесок агротрейдингу в розвиток національної економіки реалізується через поглиблення переробки сировини, інвестування в розвиток національної переробної промисловості, формування ланцюжків поставання промислової продукції на експорт.	Здатність до формування вертикально інтегрованих ланцюжків створення цінності на основі погодження ресурсного потенціалу й місткості ринків у глобальних масштабах	Товарна, галузева й технологічна структура експорту, що трактується виходячи з тези про нерозривний зв'язок «зростання технологічного рівня експорту та його галузева диференціація — підвищення досяжного для національної економіки рівня доходів та якості життя» та з урахуванням загрози руйнування внутрішніх імпульсів для розвитку через завелику концентрацію доходів від експорту (такі ризики вагомозростають за спеціалізації на сільськогосподарській сировині).

Третій етап еволюції глобального агротрейдингу пов'язаний з утвердженням глобальних моделей міжнародного бізнесу з торгівлі продовольством в XXI ст. Його визначальними рисами стали зміцнення зв'язків між товарними і фінансовими ринками та розширення набору фінансових інструментів, що обслуговують потреби агротрейдерів, посилення тенденції концентрації торгівлі (у першу чергу — через зростання ролі компанії ABCD) та фінансового забезпечення (через утворення міжнародних центрів фінансування торгівлі продовольством) й посилення вертикальної інтеграції, внаслідок чого традиційне уявлення про агротрейдера, саме як про суб'єкта сфери логістики розмивається, а цінотворення через ринкову взаємодію все більш заміщається трансфертним цінотворенням за корпоративними процедурами глобальних вертикально інтегрованих компаній, що організовують (координують) весь ланцюжок поставок — від виробництва, до кінцевої дистрибуції.	Для цього етапу властиві одночасно і розвиток фінансових інструментів гарантування мінімально необхідних для відтворення виробничого потенціалу сільського господарства економічних результатів реалізації продукції (хеджування ризиків), і поширення цілого спекулятивного за природою бізнесу навколо обігу таких спеціалізованих фінансових інструментів, що, проте має і потужний позитивний суспільний результат.	За результативністю виконання функції координації діяльності глобальних ланцюжків постачання сировини і продуктів харчування; ризик менеджменту для кожної ланки та ланцюжка в цілому; арбітражу (що у кінцевому рахунку веде до вирівнювання цін по усіх ринках й усуненню стимулів й можливостей до арбітражної діяльності, доки нове порушення ризиків не зумовить нові джерела цінової дисперсії, що знову будуть усуватись в процесі арбітражної діяльності трейдерів) і фінансового забезпечення безперервності функціонування виробників та прогнозованості й стабільності обсягів і цін постачання ресурсів й продовольства.
--	--	---

Джерело: розроблено автором на основі [5–6, 37–42, 47, 59–63].

Висновки. Спираючись на базові моделі індустріалізації, які описують рушійні сили алокації ресурсів між аграрним і промисловим секторами, ми обґрунтовуємо тезу, що оцінювання внеску агротрейдингу в розвиток національної економічної системи не може обмежуватися лише механістичним врахуванням приросту ВВП, валютних надходжень і поліпшення торговельного балансу. Критично важливою є саме здатність агротрейдингу сприяти позитивним структурним зрушенням в національній економіці та подоланню сировинної орієнтації експорту, які, у свою чергу, нерозривно пов'язані з алокацією додаткових доходів та заощаджень, накопичених від зростання експортних надходжень у поглиблення переробки сировини (на перших етапах) та зі створенням сприятливих умов для руху суспільства по сходах нарощення технологічної складності національного виробництва й зміни товарної спеціалізації експорту. Теза про нерозривний зв'язок між зростанням технологічної складності експортної спеціалізації країни й доступним для неї рівнем суспільного добробуту, яка поширено ігнорується в процесі оцінювання суспільних результатів функціонування вітчизняного агротрейдингу, здається нам фундаментальною вихідною тезою теоретичних засад розробки дієвої аграрної та торговельної політики уряду.

Саме в контексті такого бачення внеску агротрейдингу в наближення національної економіки до траєкторії сталого розвитку ми провели апробацію критеріїв кількісного оцінювання виконання агротрейдерами функції розвитку торговельно-логістичної інфраструктури, розширення її пропускної спроможності та зниження питомих витрат функціонування. Цей критерій відображає специфічну суспільну роль агротрейдингу: частку безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції та частку логістики (у термінах вітчизняної статистики — оптової торгівлі) в ціні, яку кінцевий споживач сплачує за продукти харчування. У термінах динаміки це означає, що масштаби й обсяги торгівлі мають зростати швидше, ніж зростають доходи агротрейдерів. Якщо цього не відбувається і суспільство вимушено сплачувати більшу частку ціни кінцевого продукту за послуги агротрейдерів, то в короткостроковому періоді це може бути просто вимушене пристосування до зміни логістичних схем, проте в довгостроковій перспективі зростання частки логістичних витрат у складі ціни кінцевого продукту чи навіть відсутність тенденції до скорочення цієї частки протягом тривалого періоду свідчить про проблеми щодо суспільної ефективності агротрейдингу. При цьому такою «ціною кінцевого продукту» може бути як внутрішня ціна, так і ціна експорту, але принцип оцінювання суспільної ефективності агротрейдерів залишається незмінним: лише скорочення у довгостроковій ретроспективі частки логістичних витрат у складі ціни кінцевого продукту є ознакою суспільно ефективного виконання агротрейдерами інфраструктурної функції.

Використання запропонованого критерію дозволило виявити ознаки вираженого недофінансування розвитку логістичної інфраструктури експорту сільськогосподарської сировини, що свідчить про поширеність моделі одержання прибутку через вилучення монопольної ренти: для вітчизняних агротрейдерів вигідніше виявляється стримувати масштаби інвестування у розвиток логістичної інфраструктури й вилучати ренту завдяки монополізації її дефіцитних потужностей, ніж усувати дефіцит завдяки додатковому інвестуванню в зростання пропускної спроможності логістичної інфраструктури.

Це, у свою чергу, свідчить про доцільність розгляду можливостей удосконалення державного регулювання експортного агротрейдингу, зокрема щодо підтримання необхідної інтенсивності конкуренції між надавачами логістичних послуг та наявності в агротрейдерів необхідних стимулів для інвестування в розвиток логістичної інфраструктури.

В умовах послаблення тарифного протекціоністського захисту (зокрема відміну 15 % мита на вивезення необробленого насіння соняшника) схильність великих агрохолдингів, що здійснюють вертикальну інтеграцію по усіх ланках ланцюга створення цінності від вирощування до кінцевої дистрибуції та реалізують лівову частку українського аграрного експорту інвестувати в поглиблення переробки сировини та зміну товарної спеціалізації експорту явно недостатня для забезпечення позитивних структурних зрушень і подолання проблем розвитку, нерозривно пов'язаних з сировинною орієнтацією експорту.

Якщо додати до наведеного вище ще й високу залежність українського сільськогосподарського виробництва від імпоротної техніки й обладнання, імпортного насіннєвого фонду, імпортних засобів захисту рослин, а харчової переробної промисловості від імпоротної техніки, обладнання й харчової хімії а також слабкість позитивного впливу нарощення сільськогосподарського виробництва на динаміку зростання в інших галузях вітчизняної економіки, то ми одержуємо обґрунтування тези, що використання як сільськогосподарського, так і харчового експорту до розвинутих країн в якості драйвера економічного розвитку, тобто не лише розширення ВВП та поліпшення торговельного балансу, а й позитивних структурних зрушень в економіці та підвищення рівня доходів широких верств населення, виглядає дуже проблематично.

Головний внесок агротрейдингу в пришвидшення розвитку національної економіки полягає, у першу чергу, саме в забезпеченні сприятливих умов (технічних, організаційних, інституціональних) для досягнення алокаційної ефективності в міжгалузевій взаємодії аграрного і промислового секторів економіки та можливий їх поступовий перехід до постіндустріального типу економіки. Така ефективність, у свою чергу, тим вища, чим більшою мірою додаткові доходи й заощадження аграрного сектору стають основою для інвестування в більш технологічні галузі та створюють передумови для позитивних структурних зрушень в економіці. І саме розрив між наявним ресурсним потенціалом і фінансовою спроможністю українських виробників сільськогосподарської продукції є ознакою наявності недоліків та, відповідно, вагомих резервів для підвищення суспільної ефективності й внеску агротрейдингу в наближення української економіки до траєкторії сталого розвитку.

Література

1. Southgate, D. D., Graham, D. H., & Tweeten, L. G. (2011). *The world food economy* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
2. Isham J., Woolcock M., Pritchett L., Busby G. The Varieties of Resource Experience: Natural Resource Export Structures and the Political Economy of Economic Growth // *World Bank Economic Review*. 2005. 19 (2). P. 141–174.
3. Matsuyama K. Agricultural Productivity, Comparative Advantage, and Economic Growth // *Journal of Economic Theory*. 1992. 58(2). P. 317–334.

4. Mehlum H., Moene K., Torvik R. Institutions and the Resource Curse // *Economic Journal*. 2006. 116(508). P. 1–20.
5. Morgan, D. (1979). *Merchants of grain*. Viking Press.
6. Clapp, J. (2012). *Food*. Polity Press.
7. Schanbacher, W. D. (2010). *The politics of food: The global conflict between food security and food sovereignty*. Praeger.
8. Ткачук В.І., Батюк Р.Б. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств в умовах війни. Науковий вісник ЛНУВМБ імені С.З. Гжицького. Сер.: Економічні науки. Львів, 2023. Т. 25 (111), С. 3–9. doi: <https://doi.org/0.32718/nvlvet-e10101>
9. Лупенко Ю. О. Формування перспективної моделі сільського господарства України. Економіка АПК. 2021р. С. 14.
10. Tomchuk, V., and Kapula, I. (2023). Problems of development of the agricultural sector of ukraine's economy on the way to European integration. *Economic analysis*, 33 (3), 171-177. doi: <https://doi.org/10.35774/econa2023.03.171>
11. Русан В. М. Особливості функціонування аграрного сектору економіки в умовах війни URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/rusan.pdf>
12. Добрунік Т.П., Кузнєцова О.В. Проблеми і напрямки розвитку аграрного сектору України в умовах економічної нестабільності. ЕКОНОМІКА ТА СУСПІЛЬСТВО Випуск # 42 / 2022. С. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-25>
13. Коханюк Я. Аграрний сектор України у період війни та відновлення: економічна стійкість і структурна модернізація. Актуальні проблеми економіки. 2025. № 10. С. 182-190. DOI: 10.32752/1993-6788-2025-1-292-182-190
14. Сікачина О., Гагалюк Т. Агрополітичний звіт APD/APB/05/2025. Аналітичний огляд структури аграрного сектора України в контексті європейської інтеграції. Електронний ресурс, режим доступу: [https://www.apd-ukraine.de/fileadmin/user_upload/APD Bericht UA 251029_OS FINAL.pdf](https://www.apd-ukraine.de/fileadmin/user_upload/APD_Bericht_UA_251029_OS_FINAL.pdf)
15. Пітель Н.Я. Аграрний експорт України в умовах війни. Економіка та управління АПК. 2023. № 2. С. 45–56.
16. Sachs J.D., Warner A.M. The Big Push, Natural Resource Booms and Growth // *Journal of Development Economics*. 2001. Vol. 59. P. 43–76.
17. Rodriguez F., Sachs J.D. Why Do Resource Abundant Economies Grow More Slowly? A New Explanation and an Application to Venezuela. *Journal of Economic Growth*. 1999. Vol. 4. P. 277–303.
18. Sala/iMartin X., Subramanian A. Addressing the Natural Resource Curse: An Illustration from Nigeria: *Economics Working Papers*. 2003. N 685.
19. Singer H. Comments to the Terms of Trade and Economic Development // *Review of Economics and Statistics*. 1950. Vol. 40. P. 84–89.
20. Prebisch R. The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems // *Economic Bulletin for Latin America*. 1950. Vol. 7. P. 1–12.
21. Stijns J.P. Natural Resource Abundance and Economic Growth Revisited: *EconWPA*. 2005. 0103001.
22. Офіційний сайт державної служби статистики України. Індикатори сталого розвитку. Електронний ресурс, режим доступу: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/8-1-3/>
23. Осіпова, Л. (2022). Динаміка експорту України в умовах повномасштабної війни: проблеми та можливі шляхи їх усунення в контексті євроінтеграції. Вісник Хмельницького національного університету. № 6. Т. 2. С. 50-54. [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-9](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-9)
24. Платонова, І. (2019). Експорт як чинник економічного зростання України в умовах міжнародної інтеграції. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип. 24. Ч. 3. С. 37-41

25. Верба Д. Успіхи українського сільського господарства і проблеми економічного розвитку. Україна: аспекти праці. 2019. Випуск № 2. С. 3-10.
26. Калюжна Н., Дашков С. Технологічна спеціалізація експорту як чинник економічного зростання. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2023. № 6. С. 4-20. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(131\)01](https://doi.org/10.31617/3.2023(131)01).
27. Структурні зміни у світовій торгівлі як чинник розвитку внутрішнього ринку України: колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НААН України Т.О.Осташко ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». — Електрон. ресурс. — К., 2019. — 350 с. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/mg/310.pdf>
28. Reinert Erik S. How Rich Countries Got Rich And Why Poor Countries Stay Poor. Spartacus. 2005. 250 p.
29. Brunnenschweiler C.N. Cursing the Blessings? Natural Resource Abundance, Institutions, and Economic Growth: ETH Economics Working Paper. 2006. N 51.
30. Sachs J.D., Warner A.M. Natural Resource Abundance and Economic Growth: NBER Working Paper. 1995. N 5398.
31. Acemoglu D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Crown Publishers, 2012. 579 p. URL: https://ia800606.us.archive.org/15/items/WhyNationsFailTheOriginsODaronAcemoglu/Why-Nations-Fail_-The-Origins-o-Daron-Acemoglu.pdf
32. Розвиток національної торговельної політики для підвищення конкурентоспроможності економіки України: колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НААН України Т.О. Осташко ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». — Електрон. дані. — К., 2021. — 313 с. — Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/mg/353.pdf>
33. Lewis, W. A. (1983). Aspects of tropical trade, 1883–1965. In M. Gersovitz (Ed.), Selected economic writings of W. Arthur Lewis (pp. 235–281). New York University Press.
34. Andreas, Chai, & Alessio, Moneta. (2012). Back to Engel? Some evidence for the hierarchy of needs. Journal of Evolutionary Economics, 22(4), 649-676. <https://doi.org/10.1007/s00191-012-0283-3>
35. Verba D.V., Kotenok A.G. The income, consumer spending and wellbeing of Ukrainian households. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2024, no. 1, pp. 35-45.
36. Andreas, Chai, and Alessio, Moneta. (2010). Retrospectives Engel Curves. Journal of Economic Perspectives. Volume 24. Number 1. Pages 225–240. <https://doi.org/10.1257/jep.24.1.225>
37. Паух Дж.Е., Джеральд М. М., Філіпенко А. Основні проблеми економіки розвитку — Київ: Либідь. — 2003р. — 688с.
38. Lewis, W. A. (1978). *The evolution of the international economic order*. Princeton University Press.
39. Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV Редакція від 01.01.2026, підстава — 3928-IX Постійна адреса: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1877-15>
40. Lillemets, J., Fertő, I., & Viira, A.-H. (2022). The socioeconomic impacts of the CAP: Systematic literature review. *Land Use Policy*, 114, 105968. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105968>
41. Heyl, K., Döring, T., Garske, B., Stubenrauch, J., Ekardt, F., Busch, M., & Baatz, C. (2020). The Common Agricultural Policy beyond 2020: A critical review in light of global environmental goals. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 30(1), 95–106. <https://doi.org/10.1111/reel.12351>
42. Murphy, S., Burch, D., & Clapp, J. (Eds.). (2012). *Cereal secrets: The world's largest grain traders and global agriculture*. Oxfam Research Reports

43. Ціни на продукти харчування. Електронний ресурс, Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/wares/>
44. For every €1 farmers earn, €4 goes to processors, retailers, and restaurants. Електронний ресурс, Режим доступу: <https://wikifarmer.com/library/en/article/farmers-keep-43-euros-per-100-eu-food-chain>
45. Ціни на молоко-сировину в Україні впали нижче за собівартість. Електронний ресурс, Режим доступу: <https://biz.liga.net/ua/agriculture/news/tsiny-na-moloko-syrovynu-v-ukraini-vpaly-nyzhche-za-sobivartist>
46. Alexandre Gohin, Alan Matthews (2026). Ensuring farm minimum prices: Economic impacts of trade vs competition policies, Manuscript_cdedad9da93e48dc814b013fb0bef7db Електронний ресурс, Режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2110701724000726>
47. Grain Market: Eight Factors That Will Influence Grain Prices Until 2030 Електронний ресурс, Режим доступу: <https://agroportal.ua/en/blogs/zernoviy-rinok-visim-chinnikiv-yaki-vplivatimut-na-cini-na-zerno-do-2030-roku>
48. Kingwell, R, Carter, C & White, P 2014, The cost of Australia's bulk grain export supply chains: a postscript, AEGIC Industry Report, May 2014, <https://aegic.org.au/wp-content/uploads/2016/04/The-cost-of-Australias-bulk-grain-export-supply-chainsPostscript.pdf>
49. ЗАКОН УКРАЇНИ Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 44, ст. 389
50. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році. Електронний ресурс, Режим доступу: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62878
51. Heyets V. Endogenous Social Progress as a Source of Economic Growth. *Ekonomista*. 2021. Vol. 1. P. 167–181. URL: http://www.pte.pl/pliki/1/8905/Ekonomista_21-1_167-181.pdf
52. Верба Д., Верховод І., Избаш С., Бунчук О., Самборський О. Бюджетні освітні видатки і витрати домогосподарств як фактор доступності освіти для населення України. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2021. Вип. 3(38). С. 474–489.
53. Україна забезпечує 37% світової торгівлі соняшниковою олією. Електронний ресурс, Режим доступу: <https://agroportal.ua/news/ukraina/ukrajina-zabezpechuye-37-svitovoji-torgivli-sonyashnikovoyu-oliyeu>
54. Ціни на соняшник в Україні різко зросли на фоні скасування експортного мита. Електронний ресурс, Режим доступу: <https://propozitsiya.com/news/tsiny-na-sonyashnyk-v-ukrayini-rizko-zrosly-na-foni-skasuvannya-eksportnoho-myta>
55. Bardhan, P. K. (1971). On optimum subsidy to a learning industry: An aspect of the theory of infant-industry protection. *International Economic Review*, 12(1), 54–70. <https://doi.org/10.2307/2525496>
56. Офіційний сайт державної служби статистики України. Оплата праці та соціально-трудова відносина. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
57. The global food crisis: ABCD of food — how the multinationals dominate trade. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.theguardian.com/global-development/poverty-matters/2011/jun/02/abcd-food-giants-dominate-trade>
58. The importance of ukraine and the russian federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine. Електронний ресурс, режим доступу: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/4fce6098-a3ba-4742-b8f4-685454a5d409/content>
59. Bazaluk, O., Yatsenko, O., Zakharchuk, O., Ovcharenko, A., Khrystenko, O., & Nitsenko, V. (2020). Dynamic Development of the Global Organic Food Market and Opportunities for Ukraine. *Sustainability*, 12(17), 6963. <https://doi.org/10.3390/su12176963>

60. Mykhailova M., Yatsenko O., Zavadska Y., Afanasieva O., Haas R. (2023). The War in Ukraine and its Impact on Global Agricultural Trade (Auswirkungen des Ukrainekriegs auf den globalen Agrarhandel). *Die Bodenkultur: Journal of Land Management, Food and Environment*. Volume 74, Issue 2, 91–105. doi: 10.2478/boku-2023-0008.
61. Zavadska, Y., Shlapak, A., Yatsenko, O., Iatsenko, O., Mykhailova, M., & Dluhopolskyi, O. (2025). Sustainable and Resilient International Agricultural Trade: Global Uncertainty and Regional Reactions. *Problemy Ekorozwoju*, 20(2), 101–113. <https://doi.org/10.35784/preko.7276>
62. Kudlaenko S., Yatsenko O., Lunova T., Iatsenko O., Sharuk T., Dendeberia D. (2025). Strategic management and improvement of national export support and promotion systems to ensure sustainable development. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 4(63), 280–295. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.4.63.2025.4811>
63. Iatsenko O., Stašys R., Tsygankova T., Yatsenko O., Rudenko V., Hurenko D. Agrot trading in the system of new formats of international trade relations. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. Vol. 47 No. 4 (2025). P. 658-669. doi: <https://doi.org/10.15544/mts.2025.52>

References

1. Southgate, D. D., Graham, D. H., & Tweeten, L. G. (2011). *The world food economy* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
2. Isham J., Woolcock M., Pritchett L., Busby G. The Varieties of Resource Experience: Natural Resource Export Structures and the Political Economy of Economic Growth // *World Bank Economic Review*. 2005. 19 (2). P. 141–174.
3. Matsuyama K. Agricultural Productivity, Comparative Advantage, and Economic Growth // *Journal of Economic Theory*. 1992. 58(2). P. 317–334.
4. Mehlum H., Moene K., Torvik R. Institutions and the Resource Curse // *Economic Journal*. 2006. 116(508). P. 1–20.
5. Morgan, D. (1979). *Merchants of grain*. Viking Press.
6. Clapp, J. (2012). *Food*. Polity Press.
7. Schanbacher, W. D. (2010). *The politics of food: The global conflict between food security and food sovereignty*. Praeger.
8. Tkachuk, V. I., & Batiuk, R. B. (2023). Problems and prospects for the development of foreign economic activity of agricultural enterprises under war conditions. *Scientific Bulletin of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies named after S. Z. Gzhytskyi. Economic Sciences Series*, 25(111), 3–9. <https://doi.org/10.32718/nvlvet-e10101>
9. Lupenko, Yu. (2021). Formation of a promising model of agriculture in Ukraine. *Ekonomika APK*, 14. [in Ukrainian]
10. Tomchuk, V., and Kapula, I. (2023). Problems of development of the agricultural sector of Ukraine's economy on the way to European integration. *Economic analysis*, 33 (3), 171-177. doi: <https://doi.org/10.35774/econa2023.03.171>
11. Rusan V. M. Osoblyvosti funktsionuvannya aharnoho sektoru ekonomiky v umovakh viiny [Peculiarities of the functioning of the agrarian sector of the economy in the conditions of war]. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/osoblyvosti-funktsionuvannya-aharnoho-sektora-ekonomiky-ukrayiny-v-umovakh> (accessed 14 September 2022). (in Ukrainian)
12. Dobrunik, T. P., & Kuznetsova, O. V. (2022). Problems and directions of development of the agricultural sector of Ukraine under economic instability. *Economy and Society*, 42. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-25>

13. Kokhaniuk, Y. (2025). The agricultural sector of Ukraine during war and recovery: Economic resilience and structural modernization. *Actual Problems of Economics*, 10, 182–190. <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2025-1-292-182-190>
14. Sikachyna, O., & Hahaliuk, T. (2025). *Agro-policy report APD/APB/05/2025: Analytical review of the structure of the agricultural sector of Ukraine in the context of European integration*. https://www.apd-ukraine.de/fileadmin/user_upload/APD_Bericht_UA_251029_OS_FINAL.pdf
15. Pitel N. Agricultural exports of Ukraine in the conditions of war. *AIC Economics and Management*. 2023. № 2. PP. 45–56.
16. Sachs J.D., Warner A.M. The Big Push, Natural Resource Booms and Growth // *Journal of Development Economics*. 2001. Vol. 59. P. 43–76.
17. Rodriguez F., Sachs J.D. Why Do Resource Abundant Economies Grow More Slowly? A New Explanation and an Application to Venezuela. *Journal of Economic Growth*. 1999. Vol. 4. P. 277–303.
18. Sala-i/Martin X., Subramanian A. Addressing the Natural Resource Curse: An Illustration from Nigeria: *Economics Working Papers*. 2003. N 685.
19. Singer H. Comments to the Terms of Trade and Economic Development // *Review of Economics and Statistics*. 1950. Vol. 40. P. 84–89.
20. Prebisch R. The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems // *Economic Bulletin for Latin America*. 1950. Vol. 7. P. 1–12.
21. Stijns J.P. Natural Resource Abundance and Economic Growth Revisited: *EconWPA*. 2005. 0103001.
22. State Statistics Service of Ukraine. (n.d.). *Sustainable development indicators*. <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/8-1-3/>
23. Osipova, L. (2022). The dynamics of Ukraine's exports in the conditions of a full-scale war: problems and possible ways to eliminate them in the context of European integration. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University*, 6, Vol. 2, (pp. 50-54). [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-9](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-9)
24. Platonova, I. (2019). Export as factor of economic growth of Ukraine in the conditions of international integration. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, Vol. 24, (Part 3), (pp. 37-41).
25. Verba, D. (2019). Successes of Ukrainian agriculture and problems of economic development. *Ukraine: Aspects of Labour*, 2, 3–10.
26. Kaliuzhna, N., & Dashkov, S. (2023). Technological specialization of exports as a factor of economic growth. *Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 6, 4–20. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(131\)01](https://doi.org/10.31617/3.2023(131)01)
27. Ostashko, T. O. (Ed.). (2019). *Structural changes in world trade as a factor of development of Ukraine's domestic market*. Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. <http://ief.org.ua/docs/mg/310.pdf>
28. Reinert Erik S. How Rich Countries Got Rich And Why Poor Countries Stay Poor. *Spartacus*. 2005. 250 p.
29. Brunnschweiler C.N. Cursing the Blessings? Natural Resource Abundance, Institutions, and Economic Growth: *ETH Economics Working Paper*. 2006. N 51.
30. Sachs J.D., Warner A.M. Natural Resource Abundance and Economic Growth: *NBER Working Paper*. 1995. N 5398.
31. Acemoglu D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Crown Publishers, 2012. 579 p. URL: https://ia800606.us.archive.org/15/items/WhyNationsFailTheOriginsODaronAcemoglu/Why-Nations-Fail_-The-Origins-o-Daron-Acemoglu.pdf
32. Ostashko, T. O. (Ed.). (2021). *Development of national trade policy to enhance the competitiveness of Ukraine's economy*. Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. <http://ief.org.ua/docs/mg/353.pdf>

33. Lewis, W. A. (1983). Aspects of tropical trade, 1883–1965. In M. Gersovitz (Ed.), *Selected economic writings of W. Arthur Lewis* (pp. 235–281). New York University Press.
34. Andreas, Chai, & Alessio, Moneta. (2012). Back to Engel? Some evidence for the hierarchy of needs. *Journal of Evolutionary Economics*, 22(4), 649–676. <https://doi.org/10.1007/s00191-012-0283-3>
35. Verba D.V., Kotenok A.G. The income, consumer spending and wellbeing of Ukrainian households. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 2024, no. 1, pp. 35–45.
36. Andreas, Chai, and Alessio, Moneta. (2010). Retrospectives Engel Curves. *Journal of Economic Perspectives*. Volume 24. Number 1. Pages 225–240. <https://doi.org/10.1257/jep.24.1.225>
37. Rauch, J. E., & Filipenko, A. (2003). *Main problems of development economics*. Lybid.
38. Lewis, W. A. (1978). *The evolution of the international economic order*. Princeton University Press.
39. Verkhovna Rada of Ukraine. (2004). *On the principles of state agrarian policy and state policy of rural development* (Law No. 1877-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/go/1877-15>
40. Lillemets, J., Fertő, I., & Viira, A.-H. (2022). The socioeconomic impacts of the CAP: Systematic literature review. *Land Use Policy*, 114, 105968. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105968>
41. Heyl, K., Döring, T., Garske, B., Stubenrauch, J., Ekardt, F., Busch, M., & Baatz, C. (2020). The Common Agricultural Policy beyond 2020: A critical review in light of global environmental goals. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 30(1), 95–106. <https://doi.org/10.1111/reel.12351>
42. Murphy, S., Burch, D., & Clapp, J. (Eds.). (2012). *Cereal secrets: The world's largest grain traders and global agriculture*. Oxfam Research Reports
43. Minfin Index. (n.d.). *Food prices*. <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/wares/>
44. For every €1 farmers earn, €4 goes to processors, retailers, and restaurants. *Електронний ресурс*, Режим доступу: <https://wikifarmer.com/library/en/article/farmers-keep-43-euros-per-100-eu-food-chain>
45. LIGA Business. (n.d.). *Milk raw material prices in Ukraine fell below cost*. <https://biz.liga.net/ua/agriculture/news/tsiny-na-moloko-syrovynu-v-ukraini-vpaly-nyzhche-za-sobivartist>
46. Alexandre Gohin, Alan Matthews (2026). Ensuring farm minimum prices: Economic impacts of trade vs competition policies, Manuscript_cdedad9da93e48dc814b013fb0bef7db *Електронний ресурс*, Режим доступу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2110701724000726>
47. Grain Market: Eight Factors That Will Influence Grain Prices Until 2030 *Електронний ресурс*, Режим доступу: <https://agroportal.ua/en/blogs/zernoviy-rinok-visim-chinnikiv-yaki-vplivatimut-na-cini-na-zerno-do-2030-roku>
48. Kingwell, R, Carter, C & White, P 2014, The cost of Australia's bulk grain export supply chains: a postscript, AEGIC Industry Report, May 2014, <https://aegic.org.au/wp-content/uploads/2016/04/The-cost-of-Australias-bulk-grain-export-supply-chainsPostscript.pdf>
49. Verkhovna Rada of Ukraine. (1999). *On export duty rates for seeds of certain oilseed crops* (Law No. 44, Art. 389).
50. Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *Draft Law on amendments to the Tax Code of Ukraine regarding budget revenue balancing in 2018*. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62878
51. Heyets V. Endogenous Social Progress as a Source of Economic Growth. *Ekonomista*. 2021. Vol. 1. P. 167–181. URL: http://www.pte.pl/pliki/1/8905/Ekonomista_21-1_167-181.pdf

52. Verba, D., Verkhovod, I., Izbash, S., Bunchuk, O., & Samborskyi, O. (2021). Budget education expenditures and household costs as a factor of education accessibility in Ukraine. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 3(38), 474–489. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v3i38.237480>
53. AgroPortal. (n.d.). Ukraine provides 37% of global sunflower oil trade. <https://agroportal.ua/news/ukraina/ukrajina-zabezpechuye-37-svitovoji-torgivli-sonyashnikovoyu-oliyeyu>
54. Propozitsiya. (n.d.). Sunflower prices in Ukraine sharply increased due to cancellation of export duty. <https://propozitsiya.com/news/tsiny-na-sonyashnyk-v-ukrayini-rizko-zrosly-na-foni-skasuvannya-eksportnoho-myta>
55. Bardhan, P. K. (1971). On optimum subsidy to a learning industry: An aspect of the theory of infant-industry protection. *International Economic Review*, 12(1), 54–70. <https://doi.org/10.2307/2525496>
56. State Statistics Service of Ukraine. (n.d.). Wages and socio-labour relations. <https://www.ukrstat.gov.ua/>
57. The global food crisis: ABCD of food — how the multinationals dominate trade. Електронний ресурс, режим доступу: <https://www.theguardian.com/global-development/poverty-matters/2011/jun/02/abcd-food-giants-dominate-trade>
58. THE IMPORTANCE OF UKRAINE AND THE RUSSIAN FEDERATION FOR GLOBAL AGRICULTURAL MARKETS AND THE RISKS ASSOCIATED WITH THE WAR IN UKRAINE Електронний ресурс, режим доступу: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/4fce6098-a3ba-4742-b8f4-685454a5d409/content>
59. Bazaluk, O., Yatsenko, O., Zakharchuk, O., Ovcharenko, A., Khrystenko, O., & Nitsenko, V. (2020). Dynamic Development of the Global Organic Food Market and Opportunities for Ukraine. *Sustainability*, 12(17), 6963. <https://doi.org/10.3390/su12176963>
60. Mykhailova M., Yatsenko O., Zavadzka Y., Afanasieva O., Haas R. (2023). The War in Ukraine and its Impact on Global Agricultural Trade (Auswirkungen des Ukrainekriegs auf den globalen Agrarhandel). *Die Bodenkultur: Journal of Land Management, Food and Environment*. Volume 74, Issue 2, 91–105. doi: 10.2478/boku-2023-0008.
61. Zavadzka, Y., Shlapak, A., Yatsenko, O., Iatsenko, O., Mykhailova, M., & Dluhopolskyi, O. (2025). Sustainable and Resilient International Agricultural Trade: Global Uncertainty and Regional Reactions. *Problemy Ekorozwoju*, 20(2), 101–113. <https://doi.org/10.35784/preko.7276>
62. Kudlaenko S., Yatsenko O., Lunova T., Iatsenko O., Sharuk T., Dendeberia D. (2025). Strategic management and improvement of national export support and promotion systems to ensure sustainable development. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 4(63), 280–295. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.4.63.2025.4811>
63. Iatsenko O., Stašys R., Tsygankova T., Yatsenko O., Rudenko V., Hurenko D. Agrotading in the system of new formats of international trade relations. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. Vol. 47 No. 4 (2025). P. 658-669. doi: <https://doi.org/10.15544/mts.2025.52>

Стаття надійшла 27.12.2025; прийнята до друку 25.03.2026.